ВІСНИК

Чернівецького факультету
Національного університету
«Одеська юридична академія»

Наукове видання

Видається чотири рази на рік

Випуск № 4/2016

Чернівці
2016

УДК 340(477)(082)
ББК 67(4УКР)я43
В535

Засновник: *Національний університет «Одеська юридична академія» Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ №19018–7898Р від 25.04.2012*

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Національного університету «Одеська юридична академія», протокол №1 від 15.10.2012

Збірник наукових праць включено до переліку фахових видань з юридичних наук згідно Наказу Міністерства освіти і науки України № 153 від 14.02.2014 р.

Вісник Чернівецького факультету Національного університету
В535 «Одеська юридична академія» : збірник наукових статей. – Чернівці, 2016. – № 4. – 220 с.

Збірник містить наукові статті з актуальних проблем теорії та історії держави і права, філософії права; конституційного та муніципального права; адміністративного, фінансового, податкового права; цивільного та господарського права і процесу; трудового права, права соціального забезпечення; аграрного, земельного, екологічного, природоресурсного права; кримінального права, кримінології, кримінально-виконавчого права; кримінального процесу, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності; міжнародного права.

Розрахований на викладачів, науковців, практикуючих юристів, працівників органів державної влади та місцевого самоврядування, студентів та аспірантів юридичних та інших навчальних закладів, а також усіх, хто цікавиться сучасними проблемами права.

УДК 340(477)(082)
ББК 67(4УКР)я43

Адреса редакції: 58000, м. Чернівці, вул. Сковороди, 7.
E-mail: visnik12@mail.ru

І. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.14

Бурдін М. Ю.,
канд. юрид. наук, доцент,
проректор Харківського національного
університету внутрішніх справ

РОСІЙСЬКА «ПОЗЕМЕЛЬНА ОБЩИНА» ТА ЇЇ РОЛЬ В УКРАЇНСЬКОМУ ДЕРЖАВОТВОРЕННІ XX СТ.

У статті з'ясовано сутність російської «поземельної общини», української громади та французької комуни в контексті володіння земельною власністю. Доведено, що хибне розуміння сутності землевласницьких відносин всередині общини призвело до вироблення стратегії державних реформ УНР на основі скасування приватної власності на землю та її соціалізації. Це послужило світоглядним та онтологічним підґрунтям засвоєння селянськими верствами більшовицької ідеології, що торувало шлях захоплення більшовиками влади в Україні.

Ключові слова: російська «поземельна община», українська революція, українське державотворення, УНР, суб'єкти земельної власності.

В статье выяснена сущность российской «поземельной общины», украинской общины и французской коммуны в контексте владения земельной собственностью. Доказано, что ложное понимание сущности землевладельческих отношений внутри общины привело к выработке стратегии государственных реформ УНР на основе отмены частной собственности на землю и ее социализации. Это послужило мировоззренческим и онтологическим основанием усвоения крестьянскими слоями большевистской идеологии, проложило путь захвата большевиками власти в Украине.

Ключевые слова: российская «поземельная община», украинская революция, украинское государства, УНР, субъекты земельной собственности.

The essence of the Russian "land community," Ukrainian community and in the context of the French commune possession of landed property is revealed in the article. It is proved that a false understanding of the nature landed relations within the community led to a strategy of UPR government reforms based on the abolition of private ownership of land and its socialization. It was the foundation of philosophical and ontological assimilation peasant strata Bolshevik ideology that paved the way for the Bolshevik seizure of power in Ukraine.

Keywords: Russian "land community," Ukrainian revolution, Ukrainian state, UPR, the subjects of land ownership.

Постановка проблеми. У перехідну добу української державно-правової системи від радянського устрою до демократичного за зразком європейської цивілізації з її приватновласницькими економічними відносинами, верховенством права та ринковою економікою є цілком закономірними теоретико-правові пошуки смислу тих соціальних явищ, які в 1917–1922 р. змінили стратегію і тактику розбудови української національної держави. Державотворчі сили УНР взяли за основу не українську національно-буржуазну ідею, а прищеплену народницькою і соціалістичною ідеологіями модель російської «поземельної общини», додавши до її змісту інтереси безземельного і малоземельного українського селянина та комуністичну світоглядну ідею з її подвійною смисложиттєвою артикуляцією розбудови держави, в якій не буде класового суспільства і приватної власності на землю. Така ціннісно-світоглядна конструкція була представлена більшовицькою партією, вожді якої додали до ідеалу «поземельної общини» ідею пролетарської всесвітньої революції. Значна частина провідних українських політичних партій Наддніпрянщини не змогла протистояти великоросійському імперському цивілізаційно-правовому культуроцентризму. За свідченнями одного з провідників

української революції, прем'єра в уряді Директорії І. Мазепи, «піонери українського національно-політичного відродження, наслідком майже 200-літнього перебування України в межах «єдиної Росії» не могли уникнути впливу російських політичних ідеологій. Треба було тільки запозичену ідею й форму наповнити власним українським змістом відповідно до тих конкретних відносин, що в той час існували в Україні» [1, с. 178]. Проте модель російської «поземельної общини» з конкретними соціальними відносинами рівності була перенесена на українську соціально-економічну й державно-правову дійсність.

Метою статті є з'ясування сутності російської «поземельної общини», української громади та французької комуни в контексті володіння земельною власністю.

Виклад основного матеріалу. Нині серед представників наукової думки теорії та історії держави і права України спостерігається нова оцінка сутності російської «поземельної общини» та революційних подій початку XX ст. Зокрема, з'являється дедалі більше прихильників концепції «великої селянської революції», що свого часу представлена науковим доробком В. Данилова, Т. Шаніна. На думку С. Корновенка, обґрунтованим є розуміння української революції 1917–1921 рр. як багатовимірного, цілісного історичного й соціокультурного явища. Серед усіх її компонентів найвиразнішим був селянський, а активним суб'єктом української революції – селянство, що дає підстави говорити про її селянський характер [2, с. 56].

Початок XX ст. для українського народу та його держави був характерний тим, що в суспільній свідомості, в дискурсі лідерів політичних партій та представників державотворчої інтелігенції УНР одним із центральних понять була спочатку російська «поземельна община», яку народники через засоби масової інформації ввели в тканину світорозуміння, потім лідери політичних партій України інволюційно трансформували її зміст в контекст соціалістичної ідеології, яку пропагували дві політичні сили – соціал-демократи і більшовики. Це словосполучення набуло своєрідної магічної сили, з якою пов'язували майбутню перебудову всього українського

державно-правового простору. Осердям цієї метафори було те, що в російській общині існував принцип соціальної справедливості «всім порівну», тобто залишок первісної форми суспільного життя. В цьому контексті С. Вітте писав, що «общинне користування являє собою одну з початкових форм, корисну в умовах примітивного хліборобства і недорозвиненого громадського устрою, що не може забезпечити індивідуальних прав» [3, с. 87]. Дивним залишається той незаперечний факт, що М. Грушевський розкрив сутність територіально-громадського устрою в Україні часів Київської Русі і довів, що основою всієї землеробської культури була не община, а приватновласницьке сімейне господарювання в межах територіальної громади, але некритично підійшов до розуміння російської «поземельної общини» і не переконав свого соратника В. Винниченка в тому, що в майбутній державно-правовій системі України не може бути примітивного сільськогосподарського виробництва.

Серед російських народників одним із перших, хто започаткував широку дискусію про місце і роль російської «поземельної общини» в майбутньому державно-правовому устрої Російської імперії в її тодішніх кордонах, в складі якої була Україна, був М. Огарьов. Він, на відміну від М. Чернишевського, який в художньо-образній, мистецькій формі змалював майбутню модель соціалістичної держави на засадах общинного землекористування і землеволодіння, намагався дати теоретичну суспільно-політичну і філософсько-правову оцінку російській «поземельній общині» як стандарту суспільно-власницьких відносин у майбутній пореволюційній Росії. Причому М. Огарьов акцентував увагу на тому, що концепт свободи в його філософсько-правовому розумінні імпліцитно міститься в тій формі земельної власності, яка вже існує в глибинах російського народу, тобто російській «поземельній общині». М. Огарьова вразила розповідь у травневому номері «Вперед» (№32) про російську селянку Анастасію Лихошерству, яка проповідувала про земельний «наділ для всіх» на існуючих засадах «поземельної общини», в якій немає приватної власності на землю, а лише є загальний, спільний наділ для всієї общини. Вона вважала, що тільки рівний поділ землі між сімейними господарствами у складі

общини може змінити станову структуру суспільства, яка буде без дворян-землевласників і поміщиків-землевласників. Її ув'язнили, і вона втратила розум. М. Огарьов високо оцінив громадянський вчинок і мужність цієї селянки і зазначив, що в майбутньому скасування самодержавства Російської імперії має бути історичною подією, «переходом до дійсної свободи, тобто до общинно-союзного наділу та общинно-союзної праці… Але як досягти общинноземельних безстанових наділів? Безумовно, народним згуртуванням і повстанням» [4, с. 3–4].

Майбутнє російського суспільства М. Огарьов убачав у звільненні селянської общини від самодержавно-кріпосницького гніту, у зміцненні й розвитку в ній суспільної власності на землю і демократичних принципів самоуправління. Ідея соціалізму, стверджував він, органічно властива російському селянину, бо історичним підґрунтям для нього є звичай народу жити общиною, спільно володіти землею, працювати артіллю. Лише у формі общинного землеволодіння «соціалізм стає на грунт». М. Огарьов стверджував, що соціалізм неможливий без перетворення всіх форм приватної власності на суспільну. Проповідуючи поєднання общинної праці і володіння, писав він, «ми досягнемо іншого величезного результату – здійснення соціально-економічної общини, і у подальшому її розвитку ми досягнемо її здійснення в ремісничо-фабричному і торгівельному відношенні» [5, с. 246–247].

Найбільш впливовим на той час був один із лідерів, теоретиків общинного соціалізму М. Михайловський, який разом зі своїми однодумцями О. Герценом, П. Лавровим, О. Ліньовим і навіть М. Бакуніним розгорнув у засобах масової інформації, що видавалися російськими емігрантами в Європі, пропаганду двох найбільш популярних на той час ідей соціалізму і революції в Росії. В такий спосіб в ідейно-політичній конструкції соціалістичної держави російська «поземельна община» набувала все більшої вагомості і цінності. При цьому переважна більшість читачів тодішніх періодичних видань на суспільно-політичну тематику стосовно майбутньої революції в Росії не розуміла самої сутності змісту російської общини, оскільки у німецьких і французьких виданнях цей

термін асоціювався з «комуною», який був полюсом російській общині за смисловим змістом.

В цьому контексті А. Веллнер пише, що «для комуналістських концепцій не лише сама ідея свободи, а й ідея раціональності стає «колективним» поняттям» [6, с. 13]. Комуналістські концепції незмінно критикують буржуазні порядки, особливо приватновласницький індивідуалізм та антропологічну концепцію природного права і «суспільного договору», проголошуючи ідею комуністичного майбутнього [7, с. 102–105].

Народники не раз зазначали, що їхня концепція побудови соціалізму з уявною роллю «общини» спирається на російську дійсність і стосується лише Росії. «І це «великоруське» самообмеження наголошувалося з тим більшою охотою, що й сама селянська «община», – ця основа всіх надій на самобутній розвиток Росії до соціалізму, – була явищем виключно «великоруським», яке не мало розповсюдження ні в Україні, ні в Білорусії, ні, тим більше, на «инородческих» окраїнах в Польщі, Прибалтики, Туркестану й Кавказу» [8, с. 61]. Д. Ліхачов писав про те, що мешканці північних і північно-східних руських земель сформували общинний спосіб життя, у якому особистість, індивідуальність «розчинялася в комунітарному, общинному, «хоровому» [9, с. 188]. З цього розуміння общини поставали перед урядовцями Центральної Ради УНР дві найголовніші світоглядні засади майбутнього української держави, а саме: по-перше, урядовці Центральної Ради неправомірно ідентифікували поняття «община» і «комуна» (останнє відповідає українському поняттю «громада»); по-друге, вони прирівняли суб'єктів земельної власності, які вже сформувалися в буржуазному капіталістичному виробництві Європи і частково України, з тими суб'єктами російської общини, які знаходилися на стадії розвитку первісного комунізму. Це підтверджується тим, що в Третьому універсалі проголошено: «Від нині на території Української Народної Республіки існуюче право власності на землі поміщицькі та інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські (державного скарбу) та церковні землі, касується… землі ті є власністю

всього трудового народу України й мають перейти до нього без викупу» [10, с. 33–34].

Загалом суспільно-політична криза, що виникла в УНР, – це лише одна з форм прояву несумісності ціннісно-світоглядних орієнтирів на сутність приватної власності землі в соціально-економічному укладі української національної держави. Відомо, що на початку XX ст. в теорії держави і права європейської цивілізації були чітко сформульовані три основні тези, які стосуються характеру революції, місця і ролі в ній форм земельної власності та розстановки політичних сил. По-перше, формування в європейській цивілізації ліберальної демократії відбулося завдяки буржуазно-демократичним революціям, основною політичною силою яких виступала національна буржуазія в єдності промислового, сільськогосподарського і фінансового капіталу. По-друге, формування й утвердження комуністичного тоталітарного режиму відбулося в Росії завдяки селянській революції. По-третє, виникнення фашизму відбулося на тлі соціальної пасивності дрібнобуржуазного міщанства, аполітичності селянських мас і революції зверху.

В цьому контексті О. Оглоблин писав, що «різниця між українською територіальною й українською національною буржуазією полягала в тому, що українська територіальна буржуазія відстоювала деякі вимоги української автономії на суто економічному тлі. Українська ж національна буржуазія ставила питання про автономність господарського життя України в цілому, і на цьому будувала свої плани національного визволення України» [11, с. 175]. Як зразок для реформування державно-правових інститутів української національної держави можемо розглядати ЗУНР. Осердям світогляду керівництва цієї держави і всього суспільства була національна ідея в єдності з приватновласницьким сектором економіки. За оцінками С. Сворака, «заслуговує на увагу організаційна і політична діяльність західноукраїнських партій, які підготували спільноту духовно, світоглядно і економічно – сприяли розвитку малого і середнього підприємництва, і скориставшись правовими нормами австрійської конституції, проголосили утворення ЗУНР» [12, с. 209]. На відміну від ЗУНР, де були підготовлені соціально-економічні та ідейно-світоглядні засади творення

української національної держави, в УНР лідери політичних партій зосередили свою увагу на декларуванні своїх ідей, програм, вимог. Навіть провідні державні діячі В. Винниченко, М. Грушевський та ін. не мали погодженої стратегії і тактики державного будівництва незалежної України. Вони були свідомі того, що українська революція має бути буржуазно-демократичною, але М. Грушевський дотримувався ідеї розбудови держави на основі сільського комуналізму. В. Винниченко писав: «Ми сприймали революцію як буржуазно-демократичну, і самі не робили ніяких замахів на буржуазно-демократичний устрій, завдяки тому з боку несоціалістичних елементів не могли зустріти належного відпору» [13, с. 202].

З огляду на сказане можемо стверджувати, що після закінчення Першої світової війни, внаслідок якої ще більше загострилися суперечності між Російською імперією та Австро-Угорщиною, в складі яких були українські землі, в українській спільноті та в середовищі політичних партій намітилася несумісність ціннісно-світоглядного розуміння земельної власності у майбутній українській державі в єдності з національною ідеєю.

Після революції 1905–1907 рр. навіть найбільш патріотично налаштована частина українських політичних сил, які в основному були в опозиції до російських народників, москвофілів, слов'янофілів та інших течій, які вбачали майбутнє української держави в складі Росії, позитивно сприйняли започатковані Миколою II та П. Столипіним реформи, в т. ч. у сфері земельних відносин, і були схильні об'єднатися проти самодержавства. В цьому контексті була досить помітна тенденція спаду соціально-політичної напруги між представниками українського національно-визвольного руху і російського народництва, що сприяло їх більш тісній співпраці після зречення Миколи II. Це певною мірою позначилося і на неспроможності Центральної Ради твердо і безкомпромісно провести політику остаточного розриву з Тимчасовим урядом Росії та тими політичними партіями, які його підтримували. Після Першого універсалу представники Центральної Ради В. Винниченко і М. Грушевський на звернення Тимчасового уряду з проханням не робити різких кроків на відокремлення

України від Росії за інерцією пішли на поступки. Подібна політична позиція спостерігалася і в російських соціалістичних колах. Уряд Керенського за підтримки соціалістичних партій запевнив Центральну Раду, що питання майбутнього державно-правового устрою України, Росії та інших народів у складі імперії мають визначити Всенародні збори представників. Значна частина українських і російських політичних партій, які поділяли соціалістичну ідеологію, вважали, що падіння імперії – це не тільки початок ери політичної свободи, але й початок національного відродження. «Автономія мала стати першим щаблем еволюційного процесу національного самостановлення. Він, той процес, мав би кристалізуватися в ході соціально-політичної перебудови цілої імперії» [14, с. 43].

Зазначимо, що в ліберально-народницькій публіцистичній літературі французький термін «комуна» став найбільш уживаним та ототожнювався з російським терміном «община». В такий спосіб ментальність і українського, і російського народів тісно поєднала ідеї соціалізму і комунізму з формуванням такого державного устрою, в якому всі соціальні верстви будуть рівними, оскільки не буде ніякої приватної власності. Тож російська община стала взірцем соціалізації землі. Акцентуємо увагу на тому, що в історії держави і права України та в суспільному виробництві «ідея власності на землю не тільки не була чужа селянству, а навпаки творила основу його господарського мислення. Причому треба пригадати, що у висліді мобілізації земель відсоток міцних господарств досягав уже поважного розміру, як рівно ж і те, що вся придбана через земельний банк земля поступала у «відрубне» або «хуторянське» володіння. Така відмінність селянського землеволодіння в Україні так кидалася в очі, що навіть народники, засліплені уявною роллю «общини» в побудові соціалізму, при розробці тої концепції, не змогли повз те пройти» [8, с. 61].

У цивілізаційно-правовому розумінні представників уряду УНР російська «поземельна община», французька комуна і українська громада ототожнювалися. Натомість М. Драгоманов та І. Франко у концептуальній моделі державного устрою української демократії відвели чільне місце саме територіальній

громаді з різними формами земельної власності. М. Драгоманов убачав українське територіальне громадське самоврядування спорідненим з моделлю французького місцевого самоврядування у формі комуни і закликав, «щоб українці черпали культуру з європейських джерел, а не з «московсько-петербурзьких водовозних бочок» [15, с. 245]. І. Франко розумів «ідеал національної самостійності» України поза рамками російської цивілізаційної культури. Він вважав, що соціалістичний інтернаціоналізм прикриває змагання Росії до панування однієї нації (російської) над іншими (в т.ч. українською) та широкими вселюдськими фразами торує шлях до відчуження українців від рідної нації [16, с. 283-284].

Отже, в теоретико-правовому осмисленні вимальовується значно складніша і суперечлива характеристика російської «поземельної общини», яка виходить за межі розуміння революції початку XX ст. як «селянської». Ідея «поземельної общини» стала маркером ціннісно-світоглядного розмежування у баченні майбутнього європейських постімперських держав. Подальша історична практика засвідчила, що поєднання змісту російської «поземельної общини» з колективним господарюванням на землі стало одним із чинників формування радянського тоталітаризму та безособистісного суб'єкта землеволодіння. Замість самодержавного землеволодіння Російської імперії в радянській системі сформувалося партійно-номенклатурне державницьке землеволодіння. Суцільна колективізація в сільському господарстві України призвела до знецінення землі як основного національного багатства українського народу, до безвідповідального господарювання на ній. Як зазначає К. Кононенко, під час масової колективізації українських земель «головною економічною базою був перерозподіл існуючого, що найвиразніше окреслювалося цинічним гаслом Леніна «грабуй награбоване» [14, с. 236]. Це стало лейтмотивом подальшої діяльності радянської влади, яка доклала всіх зусиль, щоб знищити кваліфікованого, відповідального сільського господаря. Але земля як предмет господарської діяльності потребувала і потребує професіонального суб'єкта землекористування.

Общинна форма власності на землю, що була елементом соціально-економічного укладу радянської держави, сприяла формуванню негативного ставлення бідняків до землевласницького стану куркулів і загалом до заможного суспільного прошарку. Багатство в комуністичній ідеології було символом національно-буржуазного способу життя. В психології радянської людини сформувалась нетерпимість до суб'єктів будь-якої форми власності, які вирізняються із незаможного середовища своїм статком. В цьому контексті К. Ясперс вважав, що терпимість властива культурно розвиненим індивідам, які мають аристократичний склад розуму [17, с. 224]. Терпимість і нетерпимість як риси двох ціннісно-світоглядних позицій також засвідчують про межовість нинішнього українського суспільства, розділеного на Схід і Захід.

Д. Каннінг ще у 1826 р. передбачав, що майбутня європейська війна стане війною світоглядів [18, с. 128]. Революційні події 1917–1921 рр. та реформування земельних відносин урядом УНР засвідчують про вже наявну ціннісно-світоглядну прірву між послідовниками українського національно-демократичного руху, які вимагали остаточного розриву з Росією та проголошення державного суверенітету і територіальної цілісності України, та представниками соціалістичних і соціал-демократичних партій, які відстоювали ідею спільної боротьби проти російського самодержавства, формування нової федерації слов'янських народів та усуспільнення земельної власності. Суттєвим «каменем спотикання» у світоглядному протистоянні різних політичних сил українського суспільства було питання земельної власності, яке набуло національної і класової значимості. Війна світоглядів виявилася в тому, що українське суспільство поділилося на дві частини, одна з яких прагнула розбудувати українську національну державу на засадах європейського конституціоналізму, парламентаризму, прав і свобод людини і громадянина, приватної власності, друга – воліла залишитися в російському цивілізаційному просторі, внаслідок чого опинилася у світоглядному полоні більшовизму. За оцінками М. Бердяєва, «більшовизм набагато більше традиційний, ніж

прийнято думати, він відповідає своєрідності російського історичного процесу. Відбулася русифікація і орієнталізація марксизму… Більшовизм є третім явищем російської великодержавності, російського імперіалізму, – першим явищем було московське царство, другим – Петровська імперія» [19, с. 89–90].

Висновки. Підсумовуючи сказане, можемо сформулювати висновок. По-перше, державні діячі Центральної Ради УНР у своєму світорозумінні і світобаченні української національної держави не вийшли за межі народницької ідеологеми з її російською «поземельною общиною» та оцінкою селян як провідної державотворчої сили. По-друге, ототожнення російської «поземельної общини» з українською громадою та французькою комуною призвело до хибного юридичного визначення суті земельної власності. По-третє, неадекватна оцінка місця і ролі суб'єктів земельної власності в українському державотворенні призвела до втрати державності.

Література:

1. Мазепа І. Підстави нашого відродження / Ісаак Мазепа. – Авгсбург, Німеччина : Прометей, 1946. – 180 с.
2. Корновенко С. В. Селянська революція 1917–1921 рр.: ліквідація поміщицького землеволодіння в Україні / С. В. Корновенко // Український селянин. – 2015. – Вип. 15. – С. 55–60.
3. Витте С. Ю. Записка по крестьянскому делу / С. Ю. Витте. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1904. – 106 с.
4. Капинос С. В. Новые материалы об общественно-политических воззрениях Н. П.Огарёва в 70-е годы XIX в. / Капинос С. В. // Вестник Московского университета. – Сер. 8. История. – 1998. – №6. – С.3–19.
5. Огарёв Н. П. Избранные социально-политические и философские произведения: в 2-х т. / Под общ. ред. М. Т. Иовчук и Н. Г. Тараканова. – Т. 2. – М. : Гослитиздат, 1956. – 683 с.
6. Веллнер А. Модели свободы в современном мире / А. Веллнер // Социологос. Вып. 1 : Общество и сфера смысла. – М. : Прогресс, 1991. – 218 с.
7. MacPherson C. B. The political theory of possessive individualism / C. B. MacPherson. – Oxford : Oxford University Press, 2011. – 310 p.

8. Дан Ф. И. Происхождение большевизма: К истории демократических и социалистических идей в России после освобождения крестьян / Ф. И. Дан. – Нью-Йорк : Новая демократия, 1946. – 491 с.
9. Лихачев Д. С. Избр. раб. : в 3 т. / Д. С. Лихачов. – Ленинград : Худож. лит., 1987. – 496 с.
10. Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції 1917–1920 рр. / П. Христюк ; Український Соціольогичний Інститут. – Т. 2. – Відень, 1921. – 204 с.
11. Оглоблин О. П. Проблеми української економіки в науці / О. П. Оглоблин // Червоний шлях. – 1928. – Ч. 9–10. – С. 165–179.
12. Сворак С. Д. Політико-правова думка України XIX–XX століть про народовладдя : монографія / С. Д. Сворак. – Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника», 2015. – 375 с.
13. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України / Юрій М. Ф. – К. : Кондор, 2003. – 738 с.
14. Кононенко К. С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960 / К. С. Кононенко. – Мюнхен : Український технічно-господарський інститут, 1965. – 535 с.
15. Радько П. Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX–XX століть: концепції, ідеї, реалії / П. Г. Радько; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 1999. – 387 с.
16. Франко І. Я. Поза межами можливого / І. Я. Франко // Зібр. тв. : у 50 т. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 45. – С. 276–285.
17. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс ; Пер. с нем. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.
18. Донцов Д. Клич доби / Дмитро Донцов ; Вст. ст. від вид-ва. – Лондон : Вид. Союзу укр. у Британії, 1968. – 128 с.
19. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. А. Бердяев. – Париж: YMCA-Press, 1955. – 159 с.